

HAKAS SÖZLÜ EDEBİYATINDA TAXPAX*

Gülsüm KİLLİ**

Güney Sibiry'a'da yaşayan Türk halklarından biri olan Hakaslar, 1989 yılında yapılan sayımlara göre 80 300 kişidir. Bunun 63 000'i Hakas Cumhuriyeti'nde (genel nüfusun % 80'i), 2300'ü Tuva Cumhuriyeti'nde, 6500'ü Krasnoyarsk Krayında yaşamaktadır. Hakaslar, çeşitli dönemlerde bazı boyların diğer boylar içinde erimesiyle, 20. yüz yıl başından bu yana temel olarak 4 grup olarak ele alınmaya başlamışlardır: Kaç, Sagay, Koybal ve Kızıllar. Bunların dışında daha geçen yüz yılda Sagaylar içinde eriyen Beltirler ve Taştıp rayonunda yaşayan ve kendilerini Sagay sayan, ancak son zamanlarda kendilerini "Çıstanaştar" olarak ayırmaya başlayan Şorlar bulunmaktadır.

1. Hakas Sözlü Edebiyatındaki Diğer Türler İçinde Taxpax:

Hakas halkının iç dünyasının zenginliği halk edebiyatı ürünlerinin zenginliği şeklinde ortaya çıkmaktadır. Hakas halk edebiyatında en yaygın tür kahramanlık destanlarıdır (алыптыҕ нумах- *alıptıǵ nımax*). Hakas halk edebiyatı ürünleri içinde bütün Orta Asya ve Güney Sibiry halklarının konu, motifler bazen adlandırmanın bile aynı olduğu olağanüstü masallar da büyük yer

tutar. Hakaslarda 'кип-чоох - *kip-çox*' denilen epik anlatı türü mit ve efsaneyi kendinde birleştirmektedir. Sözlerin iyi ve kötü büyüsül etkisinin olduğu inancının ortaya çıkardığı hayır duaları - 'алҕыс-*alǵıs*' ve beddular- 'хаарҕыс - *xa.rǵıs*', halk bilgeliğinin ürünleri atasözleri- 'сөспек- *söspek*', bilmeceleler 'сиспек- *sispek*' diğer halk edebiyatı türlerini teşkil eder. 'Хай- *хай*' denilen ve grtlağın özel bir biçimde kısılması ve ağızın biraz açılması ile söylenen tür de Hakaslarda çok yaygın olarak kullanılan bir türdür. Bu tür, Hakaslar dışında Altay, Tuva, Şor ve Başkurtlarda da vardır.

Hakas sözlü edebiyatında çok zengin olan şarkı türü, aşağı yukarı her edebi türün içinde sıkça kullanılır. Özellikle İyus bozkırlarında, Kuzey Hakasya'da yaşayan halkın sözlü edebiyatında şarkı türü çok daha zengin, melodiktir. Şarkı türü de kendi içinde *ır* (~ Sagay ve Şorlarda *sarın*) ve *taxpax* türlerine ayrılmaktadır. *Ir*'lar da konularına göre de kendi içinde çeşitli alt gruplara ayrılır. Ölüm törenlerinde söylenen ağıt (*сыт*), çobanların söylediği ve sadece "аһаныт аһан - *ayanım-ayan*" ya da "ацбыт-пайбыт- *aydım-paydım*" gibi iki kelimedenden oluşan ve belirli bir ritm ile söylenen *tik sarın*'lar (мцк сарын) bunlardan ba-

* Ankara Üniv., Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Kuzey-Doğu Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi

zılarıdır. Konumuz olan *taxpax*'ın ise, *ır*'dan sadece şekil bakımından ayrıldığı söylenebilir (Бутанев 1998: 259-284).

2. *Taxpax* Kelimesinin İncelemesi:

Taxpax, ya da daha eski şekliyle *taqmaq*, R. R. Arat'ın tespit etmiş olduğu Eski Türk Şiiri türlerinden biridir. *Taqmaq*'ın muhtemelen *taqşut~tagşut* ile aynı kökten olduğunu belirten Arat, *taqşut* ya da *tagşut*'u da *taq-* fiili ile ilgilendirmiştir (Arat 1991; XIII-XIV).

Hakasça-Rusça Sözlük'te (Moskova 1953) *taxpax*: "tahpah, (genellikle 8 dizelik olan) kısa lirik şarkı" (HksRusSl., 221b) şeklinde tanımlanmıştır. Bugün Hakas Türkçesinde bu sözcükten *taxpaxta*- "tahpah- kısa lirik şarkı söylemek", *taxpaxtas*- "tahpah- kısa lirik şarkıyı ortak söylemek; tahpah söylemede yarışmak", *taxpaxtat*- "tahpah-kısa lirik şarkı söyletmek", *taxpaxçı* "şarkıcı, taxpax-kısa lirik şarkı söyleyen" (HksRusSl., 221b) kelimeleri bulunmaktadır. *Hakasça-Rusça Tarihi-Etnografik Sözlük*'te *taxpax* "karşılaşma-şarkı", *taxpaxçı* da "şarkı söylemede yarışabilen kişi" (İstoriko-EtnogSl. 139a) şeklinde tanımlanmıştır.

Taxpax, sözcüğü yapısı bakımından; *nımax* (<*yo- ~ *yu- "söylemek"¹ "masal" (HksRusSl. 119b), *oymax* (< oy- "oymak") "çukur; derinlik;vadi; çukurluk" (HksRusSl., 124b), *paspax* "fare, kuş kapanı"; Sag. "el değirmeni", *paspax suğına odır*- "bacak bacak üstüne atarak oturmak" (< pas- "bas-; yazmak) (HksRusSl., 145a), *çaymax* (< çay- "çalkalamak; dökmek; serpmek; yaymak") "bardak tabağı" (HksRusSl., 308a) vb. gibi kuruluşlarla karşılaştırılabilir.

Bugün Hakas Türkçesinde *tax-* fiili

bulunmamakla birlikte bu kelime *taq-* fiil kökü ile ilgili olmalıdır. (*taxpax* < *taqpaq* < *taqmaq* < *taq-* "takmak, yerleştirmek" [krş. ETü. *taq-* "id." (Clauson 464b; Räsänen 456b), DLT *er burunduq butluqa taqdı* "adam yuları burunsalığa takdı". Oğuzca. Başka bir şeye bağlanan her ip için de böyle denir" (Atalay, II, 16)] *-maq/mek* fiilden isim yapma eki).

Altaylarda şarkı türü genel olarak *qojon* olarak adlandırılmakta ve *qojon*'lar da kendi içinde iki alt gruba ayrılmaktadır. Uzun ve ağır söylenişe sahip *qo: qojon*'lar ile kısa ve hareketli *qısqa qojon*'lar. Ancak Altay boylarından Bayatlar ve Kumandılar *qo: qojon'u tabır; qısqa qojon'u taqpaq* diye adlandırmışlardır (Surazakov1975; 81-82).

Şor Sözlüğü'nde *taqpaq*: 1. Koşma, halk şiiri, 2. Güldürücü, komik, esprili, şaka dolu; 3. Şarkı, türkü; 4. Fabl anlamlarıyla verilmiştir (ŞorSözl. 109a). Drenkova ise, Şor Folkloru adı eserinin Giriş kısmında genel olarak *sarın* olarak adlandırılan şarkı türünün, şekil bakımından *uzun sarın* ve genellikle iki ya da dört dizeden oluşan *taqpaq* alt türlerine ayrıldığını belirtmiştir. (дыренкова 1940; XI)

Radloff, Türk Lehçeleri Sözlüğü'nde, *taqpaq* sözcüğünü Hakas Türkçesinin Koybal ve Kaç ağzı ile Şor Türkçesi, Altay Türkçesinin Altay-Kiji ve Lebed ağzları ve Kırgız Türkçesi için kaydetmiştir: *taqpaq* 1. "şaka, nükte, nükteli şarkı, karşılaşma-şarkı; 2. "masal, bilmece" *taqpaq taptı*² "bilmeceyi bildi" (RSl, III/1, 793). Bu sözcükten *taqpaqta*- (Alt., Şor, Leb., Kırg.) "şaka yapmak", *taqpaqçı* (Alt., Leb.) "şakacı, nükteci, şarkıcı", *taqpaqsı* (Kırg.) "id." (RSl, III/1, 793) sözcükleri de verilmiştir.

Radloffun Sözlüğü'nde, *taq-* fiili ise,

sadece Osmanlı Türkçesi, Çağatayca, Altay Türkçesinin Teleüt, Asıl Altay, Lebed, Tuba ağızlarında, Hakas Türkçesinin Kaç ağızında ve Kazan ağızında verilmiştir: *taq-* “bağlamak, tutturmak, rapetmek, düğümleyerek bağlamak, saptamak”. Bu kelime, Hakas Türkçesinin Kaç ağızında “bir şeyi birkaç kez yapmak, tekrarlamak” anlamı ile de verilmiştir (RSl., III/1, 778-779). Hakas ve Şor Türkçesinde bugün *taq-* fiili yoktur. Altay Türkçesinde bu fiil *taqı-* şeklinde vardır³: *taqı-* 1.tekrarlamak; *taqıp ayt* “tekrar söyle”; 2) biktirmek, sırnaşmak; *taıp taqıp sura-* “biktirana kadar sormak”; 3. (matematikte) çarpmak (Oyr-RuSl., 139b).

Radloffun yayımladığı ve N. F. Katanov’un Uryanhaylar (Soyotlar), Abakan Tatarları ve Karagaslardan derleme ve tercümelelerinin bulunduğu *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme*’nin IX. cildinde *taqpaq* kaydıyla biri altılık, diğeri dördlük iki manzum metin verilmiştir: Bu *taqpaq*’lar 30 yaşında, bekar, babası Eple’nin yurt’unda yaşayan, hayvancılık, tarım ve avcılık ile geçinen, Rusçayı kötü konuşan Suğ Qaryazı soyundan Eple oğlu Olça Kızlasov’tan derlenmiştir (Radloff 1907: 613). Dördlük olan *taqpaq*, Olça’nın bir akrabası olan Çuka’nın bir kızı söylediği *taxpax*’tır. Altılık olan *taxpax*’i aktaranın küçük kız kardeşinin evlenirken söylediği *taqpaq*’tır:

“Tabraq aqqan suğdu
Qar su: ticänñär,
Amır aqqan suğdu
Aq tasxıl su: ticänñär!
Amırlap ço:qta:n ço:q
Arğa çonya çarazaq!

Mını meniñ kizä: parğan qıs tuñmam salyan. Ol amdı pistän ıraq –emäs odır-çä.” (Radloff 1907: 606)

“Hızla akan suya
Kar suyu derler,
Sakin akan suya
Ak kayanın suyu derler!
Tatlılıkla söylenen söz
Bütün halka uzlaşma getirir!

Bunu benim kocaya varan kız kardeşim söyledi. O şimdi bize yakın oturuyor”

Yine aynı eserde, Oltokov ulusunda yaşayan Sagaylardan derlenmiş 4 adet *taxpax* verilmiştir. Bunlar 22 yaşındaki Muklas oğlu Oltook (Varlaam) Çertikov’tan derlenmişlerdir. Oltook, Turan soyundan olan bir Sagaydır (Radloff 1907: 556-557). Oltook’un anlattığı aslında ikisi manzum ikisi mensur fabl olan *taxpax*’lar şunlardır: *Qozanniñ taqpayı* (tavşanın *taxpax*’i), *torıyay qustun taqpayı* (toygır kuşunun *taxpax*’i); *qusun taxpaxı* (kuzgunun *taxpax*’i), *a:ttıñ taxpayı* (atın *taxpax*’i) (Radloff 1907: 472-474). Bunlardan kuzgunun *taxpax*’i şöyledir:

Qusqun taqpayı:

Talay satqızı talay túbündegı palıqtı kör tapqay! Men, qusqun alton periste pazında y qannı kör tapqayım! Mayıqan malnı qarağın su:r çä:yim!

(Radloff 1907: 473)

Kuzgunun *taxpax*’i.

Deniz kartalı deniz dibindeki balığı bakıp bulur! Ben, kuzgun, altmış verst’ten kamı görür bulurum! Yorulan malnı gözünü ben çıkarıp yerim!

3.1. Taxpax türünün özellikleri:

Hayattaki her hadiseyi konu alabilen *taxpax* ve *ır*'lar (Sagay ve Şorlarda *sarin*) halk arasında geniş bir kullanıma sahiptir. Özellikle düğün törenlerinde bu türler sıkça kullanılır. Karşılaşmalarda *taxpaxçı*'lar, *taxpax*'lar aracılığı ile birbirleriyle söyleşirler. Bunlar anında, irticalen yöneltilen soru-cevap şeklindeki *taxpax*'lardır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi gibi, *ır* ile *taxpax* ancak şekil bakımından birbirinden ayrılmaktadırlar. Dırenkova, Şorlardaki *taqpaq* türünü Rus halk edebiyatında *çastuşka* denen, bizdeki mani türüne benzeyen bir türe benzetmiştir (Дыренкова 1940; XI) Ancak, M. A. Ungvitskaya bu benzetmeye karşı çıkar. Çünkü Rus halk edebiyatındaki *çastuşka*'lar dans ritminde oldukça canlı bir türdür. *Taxpax*'lar ise, dans ile alakalı değildirler ve ağır bir ritim ile söylenirler. Bunun dışında *çastuşkalarda* paralelizme genellikle uyulmaz. Mesela, *çastuşkalarda* ilk iki dize birbiri arasında uyaklandırılır, daha sonraki dizelerde ise, uyağa bakılmayabilir. Paralelizmin tamamen ortadan kalktığı durumlar da bulunmaktadır. Oysa ki, *taxpax*'larda paralelizm daima korunur. Paralelizmin olmadığı durumlar çok seyrek. *Taxpax* ve *çastuşka*'nın birleştiği nokta, her ikisinin de doğaçlama söyleniyor oluşudur. Bu noktada *ır*, hem *taxpax*, hem de *çastuşka*'lardan ayrılır. Çünkü *ır*'da kuşaktan kuşağa, ya da ağızdan ağıza aktarılan, ancak çeşitli varyantları olabilen bir metin söz konusudur (Унгвицкая—Майногашева. 1972: 224),.

Taxpax türünün başlıca özellikleri şöylece sıralanabilir:

Dörtlüklerden oluşması:*Tax-*

pax'lar Türk dilinin genel nazım birimi olan dörtlükler halinde söylenirler ve bir ya da iki dörtlükten oluşurlar. Eski Türk şiirinin genellikle ön uyaklı dörtlüklerin kendi içinde bir bütünlük oluşturması özelliği (Barutcu 1991: 75) *taxpax*'larda da bulunur.

İkili ifade şekli: *Taxpax*lar iki kısımdan oluşurlar. Ancak, birinci ve ikinci kısımda aynı düşünce, sadece biraz farklı bir şekilde ifade edilir. Mesela, *taxpax* tek bir dörtlükten oluşuyorsa, ilk iki dize ile son iki dize düşünce bakımından tamamiyle aynıdır. Ya da düşünce ilk dörtlükte geliştirilir ve ikinci dörtlükte aynı konu dinleyicinin şuurunda pekiştirilir. Verilen her bir örnekle aynı düşünce ya da durum adeta kanıtlanmaya çalışılır. Mesela, ilk dörtlükte tabiat hakkında bir yargıya varılır, ikinci dörtlükteyse insan hayatının gelişimiyle ilgili. Ancak her iki dörtlükte de verilmek istenen düşünce tamamiyle aynıdır (Унгвицкая—Майногашева. 1972: 244-245).

Çarık kimeneñ kiskence
Çar xastap çörbes pe,
Çabal o:llarğa parğanca,
Çalgıs pos çörbes pe.
Xomay kimeneñ kiskence,
Xır xastap çörgeñi çaxsı,
Xomay o:llarğa parğanca,
Xara çalgıs çörgeñi çaxsı
Yarık kayıkla geçmektense
Kıyı yaya geçilmez mi,
Fena oğlana varmaktansa,
Yalnız olunmaz mı.
Kötü kayıkla geçmektense,
Yamaç yaya geçilmez mi,
Kötü oğlana varmaktansa,
Yapayalnız olunmaz mı.

(Унгвицкая—Майногашева. 1972: 239).

Yukarıdaki örnekte her iki dörtlükte de önce tabiatla ilgili bir yargı ortaya konuyor. Bu kötü yapılmış, ya da su alan bir kayığın insanı sağ salim istenilen yere ulaştıramayacağı, bu kayıkla gitmektenense zor da olsa yaya olarak gitmenin daha akıllıca olacağı yargısıdır. Daha sonra her iki dörtlüğün de son iki dizesinde insan hayatındaki bir gerçek dile getiriliyor. Bu gerçek, yanlış eş seçimi yaparak ömür boyu mutsuz olmaktansa, yalnız olmanın daha iyi olacağıdır. Her iki dörtlükte de tamamıyla aynı düşünce, biraz farklı olarak dile getiriliyor.

Paralelizmin bulunuşu: *Taxpax*'larda dizeler arasında paralelizm mutlaka bulunur. Uyaklanış çok çeşitlidir. V- ya da CV- durumundaki ön uyaklar ile birlikte mısra sonunda yarım ayak sıkça görülür. Kelimelerin uyaklanışında kelimelerin ünlüleri arasındaki kalın-ince sıradan oluş uyumuna da özen gösterilir: Eski Türk şiirinde de yaygın olarak kullanılan ön uyalarda *a~e, i~i, o~u, ö~ü* değişiklikleri uyaklanışı bozmamaktadır (Sertkaya 1994: 90). *Taxpax*'larda ise, bu tür değişiklikler görülmemektedir. Kelime sonunda aynı kelimeyi tekrarlamak suretiyle uyaklanışın sağlanması sıkça başvuru olan bir yoldur. Bunun dışında, bir dizede birden çok kelimenin uyaklı oluşu da söz konusu olabilir. Uyaklanış kelime sonunda genellikle çarpaz şekildedir (*a b a b*) (Унгвицкая—Майногашева 1972: 246-247):

Adam xulunı ax poram (a)
Alton sürmestig xıs osxas, (b)
Altanıp alıp çör sıxsam, (a)
Azır xanattıg xus osxas (b)

(Унгвицкая—Майногашева. 1972: 233)

Ön uyakların düzeni oldukça çeşitlidir. Ancak *a a a a* şeklindeki uyaklanışa daha çok rastlanmaktadır. Bunun dışında *a a b b* ve *a b a b* şeklinde uyaklanışa da sıkça rastlanmaktadır. Ancak ön uyağın olmadığı örneklere de seyrek olmakla birlikte rastlanabilmektedir (Bkz. *Taxpaxçı*'nın ustalığı hakkında *taxpax*).

Eski Türk şiirlerinde de görülen ve Hakas şarkı ve şiir türlerinin vazgeçilmez unsuru olan ön uyağın cümle vurgusunun yeriyle ilişkisinin olup olmadığı henüz araştırılmamıştır. Ancak, Uzbek Bayçura'nın fonetik laboratuvarlarında yaptığı titiz çalışmaları Hakasçada soru cümleleri dışında tüm durumlarda başta yükselen, sonda ise, düşen bir vurgu olduğunu ortaya koymuştur. (Baitchura 1978:9). Bu durum eski Türk şiirinde de oldukça yaygın olarak kullanılan ön uyağın Türk dilindeki başta yükselen vurgu ile ilgili olabileceği teorisini destekleyebilir (Barutcu 1994: 81).

Taxpax'larda dizelerdeki hece sayısı 7 ile 10-12 arasında değişmektedir. Bir *taxpax*'ta bütün dizeler aynı hece sayısında olmayabilir. Ancak *çatxan* ya da *xomis* eşliğinde söylenen *taxpax*'larda kısa olan dizeler uzatılmak suretiyle süre bakımından diğer dizelerle eşitlenir (Унгвицкая—Майногашева. 1972: 247).

3.2. *Taxpax*'larda İşlenen Konular:

Taxpax'lar konu bakımından çok çeşitlidir. Sosyal ilişkiler, yaşantı tarzı, sınıflar arası farklılıklar, halkın düşmana bakış açısı, erkeğin kadına bakış açısı, kadının aile içindeki yeri gibi konular *taxpax*'larda ele alınabilirler. Halkın yaşantısı, töreleri çok yönlü ve renkli olarak *taxpax*'larda ifade edilir. Yine Hakas halkının tabiata, kendi halkına, vatani-

na sevgisi, sevilen kadın ya da erkeğe karşı duygular *taxpax*larda ifadesini bulur.

Taxpax'ın lirik kahramanı genellikle fakir köylü, avcı, zenginin emrinde çalışan rençber ya da *taxpaxçı*dır (Унгвицкая—Майногашева. 1972: 231-243).

Taxpax'arda en sık işlenen konular şöyledir:

İş, emek, ustalık: *Taxpax*'larda en çok işlenen konulardan biri iş, ustalıktır. Usta kendi işini över. Bu avcı, balıkçı, ya da at bakıcısı olabilir. Daha önce Sagaylar ve Kaçlar daha çok hayvancılık ve tarımla, Kızıl ve Şorlar ise, avcılık ve balıkçılıkla geçimlerini sağlamışlardır. Bu durum bu boyların *taxpax*'larına da yansır: Aşağıdaki *taxpax* avcının yaşantısını anlatır:

Pulanıñ çirde çurttığbın
Pulan atçañmın töremil,
Sınnıñ çirde çurttığbın,
Sı:n atçahmın töremil,

Geyiği bol yerdedir evim,
Geyik vururdum durmadan ben,
Dağlık yerdedir evim,
Maral vururdum durmadan ben.
(Унгвицкая—Майногашева. 1972: 232).

Kızakla avlanan avcının *taxpax*'ı:

İğirlep itken sanalar
İzerlep müner at polar,
İğirlep ösken tayğalar
İrtiste xonar çir polar

Eğilip yapılan kızaklar
Eyerlenip binilen at olur,
Çepeçevre yetişen tayğalar
Geçerken konulan yer olur.

(Унгвицкая—Майногашева. 1972: 232).
Tarım hakkında *taxpax*:

Tabıрах аххан суğлар
Tasxılınñ suğı polça;
Tarlağlıғ çazılarға çay parza,
Tadılıғ tamax öşçedir.

Çağlayıp akan sular
Kayaların nemi olur;
Ekili yazılara yayılsa,
Tatlı ekin büyür.

(Унгвицкая—Майногашева. 1972: 234).

Ormancı hakkında *taxpax*:

Paltınañ sapxan tal ağas
Aron taxpaylıғ polbas pa?
Pavel ooldañ kög sıxsa,
Aron silteliғ polbas pa?

Balta vurulunca söğütten
Ayrı yongalar çıkmaz mı?
Delikanlı Pavel şarkı söylese,
Ayrı ezgili olmaz mı?

(Унгвицкая—Майногашева. 1972: 234).

Hakasların hayatında at önemli bir yer tutar. İnsan atıyla adeta bütünleşmiştir. Bunun yanısıra atçılık halkın çoğunun geçim kaynağı olmuştur. Bu yüzden at ve atçılık üzerine *taxpax*lar da oldukça fazladır.

Adam xulunı ax poram
Alton sürmestiğ xıs osxas,
Altanıp alıp çör sıxsam,
Azır xanattıғ xus osxas
İnem xulunı kök poram,
İlig sürmestiğ xıs osxas,
İzerlep alıp, çör sıxsam,
İğir xanattıғ xus osxas

Babamın tayı ak boram
Altmış örgülü kız gibi,
Binip üstüne yola düşsem,
İki kanatlı kuş gibi
Anamın tayı gök boram,
Elli örgülü kız gibi,
Eyerleyip yola düşsem
Eğri kanatlı kuş gibi.

(Унгвицкая—Майногашева. 1972: 233)

Fakirlik ve haksızlığa başkaldırı: Fakirliğe, zengin beylerin sömürüsüne başkaldırı da *taxpax*'larda ele alınan konulardan biridir. Aşağıdaki rençperin *taxpax*'ı bu isyanı ifade ediyor:

Çabdax attı çobatxan
Ças tayğalar xayda çox?
Çabal paylarda çobalğan
Çalcı mindegler xayda çox?
İzerlig attı çobatxan
İrettig tayğa xayda çox?
Xusxun paylar iletken
Xul mindegler xayda çox

Eğersiz ata eziyet veren
Ayak değmemiş taygalar nerede yok?
Acımasız beyler elinde ezilen
Ben gibi rençperler nerede yok?
Eyerli ata eziyet veren
Gür taygalar nerede yok?
Kan içici beylerin ezdiği
Ben gibi kullar nerede yok?

(Унгвицкая—Майногашева. 1972: 235)

Vatan: Vatan ve onun tabii zenginlikleri, güzellikleri en çok işlenen konulardan biridir. Özellikle vatana özlem, hüznün konusu hüznün dolu bir ifade ile iş-

lenir.

Adam çiri allğ çir
Ax ot ösken çir polğan
Anı sağınzam pozımınğ
Ala xaraamnağ ças axça
İnem çiri ilbek çir,
İrben öşçeñ çir polğan,
İzeptep anı sağınzam,
İki xaraamnağ ças axça...

Babamın toprağı engin,
Ak otu bitiren yer idi,
Onu ne zaman düşünsem,
Ala gözümde yaş akar.
Anamın toprağı geniş,
İrben otunun bittiği yer idi,
Onu düşünür düşünmez
İki gözümde yaş akar.

(Унгвицкая—Майногашева. 1972: 235)

Gelenekler: Hakaslarda özellikle evlenme ile ilgili gelenekler üzerine pek çok *taxpax* vardır. Hakaslarda aynı soydan kişiler kardeş sayıldıkları için soy içi evlilikler yasak olmuştur. Bu gelenek ile ilgili *taxpax*lar da çoktur. Ayrıca ödenmesi güç olan ve kalım denilen başlık parası da *taxpax*lara konu olmuştur.

Xara tağnıñ tülğüzin
Xara adım çitse soxxaybın.
Xarğaların xıstarın
Xali:m çitse alarbin
Sarığ tağnıñ tülğüzin
Saraadım çitse soxxaybın.
Sarığların xıstarın
Sağızım çitse alarbin.

Kara dağın tilkisini
Kara atım yetişse vururum.
Xarğa'ların kızlarını
Başlık parası yetse alırım.

Sarı dağın tilkisini
Sarı atım yetişse vururum.
Sarığ'ların kızlarını
Aklım yetse alırım.

(Унгвицкая—Майногашева. 1972: 236)

Bazen damat kalım denen başlık parasını ödeyebilecek durumda değilse, gelini kaçırmaya ikna eder. Kız kaçırma geleneği de *taxrax*larda ifade edilmiştir.

Tirekten itken hařzaca:m
Tireň özen hazında.
Tiskirip parar xızıca:m
Tilekey çonniň xolında

Kavaktan yapılmış pipom
Derin çukurun kenarında.
Kaçıracağım kız
Ellerin elinde.

(Унгвицкая—Майногашева. 1972: 237)

Aile hayatı: Eş seçimi, eşlerin birbirine davranışı, ailenin dayanması gereken temeller *taxrax*larda sıkça işlenen bir konudur:

Alton sürmezini,
Arğaņa tastap kilgeyzini;
Artix töre:n pozini
A:rlıg xat tip sağınçam
İlig sürmezini,
İniñe tastap kilerzini;
Külük töre:n pozini
İpçim iderge sağınçam.

Altmış örgünü
Arkana atıp gelirsin;
Kusursuz doğan özünü
Kıymetli eş diye beklerim.
Elli örgünü

Eğnine salıp gelirsin;
Bilge doğmuş özünü
Eşim yapmayı düşlerim.

(Унгвицкая—Майногашева. 1972: 238)

İyi eş seçiminin önemi hakkında *taxrax*:

Çarix kimeneň kiskence
Çar xastap çörbespe,
Çabal o:llarğa pařanca,
Çalgıs pos çörbes pe.
Xomay kimeneň kiskence,
Xır xastap çörgeňi çaxsı,
Xomay o:llarğa pařanca,
Xara çalgıs çörgeňi çaxsı

Yarık kayıkla geçmektense
Kıyı yaya geçilmez mi,
Fena oğlana varmaktansa,
Yalnız olunmaz mı..
Kötü kayıkla geçmektense,
Yamaç yaya geçilmez mi,
Kötü oğlana varmaktansa,
Yapayalnız olunmaz mı.

(Унгвицкая—Майногашева. 1972: 239)

Aşk: *Taxrax*larda en çok işlenen konulardan biri de aşktır.

Aşk için her türlü güçlüğü katlanılması gerektiği hakkında *taxrax*:

Sarıg tu:p mayma:mni
Sayğa paspa:nda su:rbaspın.
Sağıs salğannı alba:nda,
Sarıg çorğamnaň tüspespın.
Xızıl tu:p mayma:mni
Xırğa paspa:nda, su:rbaspın,
Xınğan xızımni alba:nda,
Xır çorğamnaň tüspespın

Sarı deriden çizmemi

Çakıla basmadan çıkarmam.
Aklıma düşeni almadan,
Sarı yorgamdan inmem .
Kızıl deri çizmemi
Kuma basmadan çıkarmam,
Sevdiğim kızı almadan
Kır yorgamdan inmem.

(Унгвицкая—Майногашева. 1972: 238)

Ax porçonıñ arazında
Ax porçoca:m tanıstıǵ.
Arǵa çonıñ arazında
Abaxayım tanıstıǵ.
Kök porçolar arazında
Kök porçoca:m tanıstıǵ
Köp çonıñ arazında
Kö:lengenim tanıstıǵ.

Ak çiçekler arasında
Benim ak çiçeğim tanıdık.
Bütün halkın arasında
Benim yakışıklım tanıdık.
Gök çiçekler arasında
Gök çiçeğim tanıdık
Kalabalığın arasında
Şarkı okuyanı tanıdık.

(Унгвицкая—Майногашева. 1972: 244)

Genç kızın sevgisi azalan sevgilisi-
ne *taxrax*'ı

Ax tigirniñ puludı
Ayasxa tur tarıdır,
Abaxayım Ayoşın
Ayan sağızın tastadı.
Kök tigirniñ puludı
Kögere tur tarıdır,
Kö:lengenim Ayoşın

Köre tur tastadı.
Ak göğün bulutu
Dağılıp gitmektedir,

Yakışıklım Ayoşın
Bana aşkını terketti.
Gök göğün bulutu
Göğeri dağılmaktadır,
Sevdiğim Ayoşın
Beni görmeyi kesti.

(Унгвицкая—Майногашева. 1972: 244)

Taxraxcının ustalığı: *Taxraxcın*-nın ustalığı da sıkça işenen konulardandır: *Taxraxcının* söz söylemedeki ustalığı özellikle karşılaşmalarda söylenen *taxrax*larda sıkça dile getirilir:

Altan münceñ küre:ce:m
Oñ sarında tarımalıǵ.
Ada palazı Pavelniñ
Söziniñ pazı *taxraxtıǵ*

Üstünde gezdiğim kahverengi atım
Sağ tarafında damgalı.
Babasının oğlu Pavel'in
Her sözünün başı *taxraxlı*.

(Унгвицкая—Майногашева. 1972: 242)

Ax tasxılınıñ üstünde
Ax sula as tara:m, össin tıp,
Arǵa çonıñ alında
Ayıt saldım issin tıp.
Kök tasxılınıñ üstünde
Kök sula as tara:m, össin tıp,
Köp çonıñ arazında
Kögleg saldım, issin tıp.

Ak kayanın üstünde
Ak arpa ektim bitsin diye,
Bütün halkın önünde
Söyleyiverdim duysunlar diye.
Gök kayanın üstünde
Gök arpa ektim bitsin diye,
Kalabalığın arasında
Şarkı söyledim duysunlar diye.

(Унгницкая—Майногашева. 1972: 240)

4. Taxraxçı'lar: *Taxraxçı, taxrax* söyleyen kişidir. *Taxraxçı* kadın ya da erkek olabilir. *Taxraxçı* kendi *taxrax*'larını irticalen söylediği gibi, başka ünlü *taxraxçı*ların *taxrax*'larını da söyleyebilir. Bahadırılık destanlarının anlatıcıları olan *xaççı*ların da *taxrax* söyledikleri olur.

Taxraxçı'lar halk arasında daima çok büyük saygı görmüşlerdir. *Taxraxçı*, en doğru fikirlerin, halkın doğru ve düşüncelerinin ifade edicisidir. *Taxraxçı* açık fikirli, cesur, ahlaki bakımdan yüksek, güvenilir olmalıdır.

Taxraxçı'nın ustalığı *taxrax*larda ördeklerin dalışı, kuşların gökyüzüne yükselişi, atların koşuşu ile karşılaştırılmıştır. *Taxraxçı*'nın sahip olması gereken özellikler özellikle *taxraxçı*'ların karşılaşmaları sırasında *taxraxçı*'ların *taxrax*'larla adeta karşılıklı konuşmasında ortaya dökülür (Унгницкая—Майногашева. 1972: 240-242).

Karşılaşmalara katılan *taxraxçı*'lar gerçekten yenilmekten dolayı endişe duyarlar. Çünkü, Hakasların inancına göre *taxrax*'ın ruhu (гахпахі 333i) her yenilgide *taxraxçı*'nın ömrünü bir miktar kısaltır (Буганаев 1998: 280).

Erkek *taxraxçı* hakkında *taxrax*:

Pağastıg çirlerde çortarga
Pata tüspes at çaxsı,
Par çon alnında ırlırğa
Pazım çürektig ir çaxsı
Sastıg çirlerde çortarğa
Çada tüspes at çaxsı;
Çaxsı çon alnında ırlırğa
Çaxsı çürektig ir çaxsı.

Çamurlu yerlerde gezmeye
Batıp kalmayan at iyi,

Herkesin önünde şarkı söylemeye
Geniş yürekli er iyi.
Bataklık yerlerde gezmeye
Düşüp kalmayan at iyi
İyi halk önünde şarkı söylemeye
İyi yürekli er iyi.

(Унгницкая—Майногашева. 1972: 240)

Kadın *taxraxçı* hakkında *taxrax*:

Ax puluttı tali sabarğa
Azır xanattıg xus kirek,
Köp çon alnında ırlırğa
Pik çürektig xıs kirek.
Kök puluttı tali sabarğa
Xatıg xanattıg xus kirek.
Köp çonıñ alnında ırlırğa
Xatıg çürektig xıs kirek.

Ak bulutları dağıtmaya
Ayrık kanatlı kuş gerek,
Kalabalık önünde şarkı okumaya
Pek yürekli kız gerek.
Gök bulutu dağıtmaya
Kadı kanatlı kuş gerek.
Kalabalık önünde şarkı okumaya
Kadı yürekli kız gerek.

(Унгницкая—Майногашева.. 1972: 241)

Taxrax söylemenin atalardan kalma gelenek ve geçmiş kuşaklardan gelen bir ustalık olduğu hakkında *taxrax*:

Alton o:rxalıg çol çadır,
Apsaxtar pasxan çol poltır,
Amdı kögle:n köglerig
Apsaxtardañ isken kög.
İlig o:rxalıg çol çadır,
İrgiler pasxan çol poltır.
İbirilip ırla:n ırlarım
İrgilerdeñ isken ır poltır.

Altmış kıvrımlı yol gider,
Bu yaşlarımızın bastığı yol imiş,
Şimdi söylediğin ezgilerin
Yaşlılardan duyulan ezgi imiş.
Elli kıvrımlı yol gider,
Bu eskilerin bastığı yol imiş,
Size söylediğim şarkılar
Eskilerden duyulan şarkılar imiş.

(Унгвицкая—Майногашева. 1972: 242)

Ünlü *taxpaxçılar* arasında, *taxpax*larında daha çok fakirlerin güç yaşantısını dile getiren Sıraka Adanakov, rençperin hayatı hakkındaki *taxpax*larıyla Varvara Rudakova, Hakas kadının çilelerini anlatan *taxpax*'larıyla Mariya Burnakova ve Paruna Sulekova sayılabilirler.

Ünlü *taxpaxçılar* içinde, hem şair, hem *sarınçı*, hem de *taxpaxçı* olan Sagay boyundan Yevdokiya Tıgdımayeva'nın özel bir yeri vardır. Özellikle 1970'li yıllarda çok popüler olan, ancak sağlığı bozulduğu için artık *taxpax* söylemeyen Tıgdımayeva, sevilen halk şarkılarını çok iyi icra ettiği gibi, kendi *taxpax*larını da irticalen söylemiştir. *Taxpax* söylemeyi anne-babasından öğrenen Tıgdımayeva, defalarca yurt içinde ve dışında festivallere katılmış, onun pek çok *taxpax*'ı plaklara kaydedilmiştir. Çeşitli köylerden *taxpaxçı*'ların katıldığı *taxpax* karşılaşmalarının da devamlı katılımcısı olmuştur. Onun *taxpax*ları «Lenin Çol» (Bugün «Хакas Çiri») gazetesi, «Ax Tasxıl» dergisinde, hatta okul kitaplarında da yayımlanmıştır (Мойнагашева 1977: 13)

Daha genç kuşak *taxpaxçılar* içinde ise, en ünlü *taxpaxçılardan* biri Kızillardan Kurbijekova Alevtina Vasilyevna'dır. Üç kuşaktır *taxpax* söyleyen bir ailenin üyesi olan Kurbijekova, hem ai-

lesindeki kendinden önceki *taxpaxçılar*ın *taxpax*larını, hem de kendi *taxpax*larını irticalen başarıyla söylemektedir.

NOTLAR

** Bu makalede Hakas Türkçesindeki kelimelerin transkripsiyonundaki *x* işaretinin değeri sızıcı küçük dil ünsüzü /h/ ; *q* işaretinin değeri, art damak /k/ sesi; *ŋ*'nin, genizsil küçük dil /n'/si; *ɣ*'nin, kısa /i/ sesidir.

¹Bkz. Özkan, İ. "Türk boylarının Sözlü Edebiyatındaki nımah/colmok/cumbak/yomak anlatım türü üzerine bir etimoloji denemesi", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 556, Nisan 1998, s.369-378)

² Hakasçada bilmece karşılığında 'сиспек - *sispek* (HksRusSl.188a) (Kaç ağzında ve edebi dilde)' ya da *tap-* fiil kökünden *тапяаф нымах - tapcaŋ nımax* (RusHksSl., 224b) (Sagay ağzında)' kelimeleri kullanılmaktadır. Bilmece çözmek anlamında ise, edebi dil ve Kaç ağzında 'сиспек нымах сал пирерге *sispek nımax sal pırege* (RusHksSl., 224b)', Sagay ağzında ise, 'тапяаф нымах сал пирерге - *tapcaŋ nımax sal pırege*' ifadeleri kullanılır. Radloff'un bilmece anlamıyla verdiği *taqpaq* maddesi ve '*taqpaq taptı-* bilmeceyi bildi' ifadesindeki *taqpaq* sözü *taq-* değil, *tap-* 'bulmak' fiil kökü ile ilgili olmalıdır.

³ *taqı-* şekli, *taq-* fiil kökü ve *-ı/-i* fiilden fiil yapma eki ile teşkil edilmiş olmalıdır. *qaz-* ve *qazı-* fiillerinde olduğu gibi. Bu ek için bkz. Räsänen M. *Materiälen zur Morphologie der türkischen Sprachen*, Helsinki 1957, s.152.

KAYNAKÇA

ARAT, R. R., (1991c). *Eski Türk Şiiri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

ATALAY, B., (1985). *Divanü Lugat-it-türk Tercümesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

BAİTCHURA, U., (1978), "Instrumental-phonetic data on the word stress and intonation in Khakas and Buryat", *Central Asiatic Journal*, V.XXII, The Hague; Wiesbaden.

BARUTCU, S.F., (1994). "Maniheist ve Buddhist Çevrelerde Türk Şiiri", *TDAY-Belleten 1991*, Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara.

CLAUSON, G., (1972). *An etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford At the Clarendon Press.

SERTKAYA, O.F., (1994). "Türk Şiirinde Dörtlük Tarzının Doğuşu ve Gelişmesi", *TDAY-Belleten 1991*, Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara.

KURPEŞKO-TANNAGAŞEVA N.N., AKALIN Ş.H. (1995). *Şor Sözlüğü*, Türkoloji Araştırmaları, Adana, 1995 (=ŞortSözl.).

ÖZKAN, İ. (1998). "Türk boylarının Sözlü Edebiyatındaki nımah/comok/cumbak/yomak anlatım türü üzerine bir etimoloji denemesi", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 556, Nisan.

RADLOFF W. (1905). *Versuch eines Wörterbuchs der Türk-Dialecte*, Dritter Band, St. Petersburg (= RSL.).

RADLOFF, W. (1907). *Proben der Volkslitteratur der türkischen Stämme, IX. Theil, Mundarten der Urianchaier (Sojonen), Abakan-Tataren und Karagassen* (Texte gesammelt und übersetzt von N.

Th. Katanoff), Petersburg.

RÄSÄNEN M. (1957). *Materialen zur Morphologie der türkischen Sprachen*, *Studia Orientalia*, Editio Societas Orientalis Fennica XXI, Helsinki.

RÄSÄNEN M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki.

■ АСКАКОВ Н.А., ТОШАКОВА Т.М. (1947), *Ойротско-русский словарь, государственное Издательство иностранных и национальных словарей, Москва (=OyrRusSl.)*.

■ АСКАКОВ Н.А., ИНКИЖЕКОВА-ГРЕКУЛ А.И. (1953) *Хакасско-русский словарь, ГЛАВИЗДАТ, Москва (=HksRusSl.)*.

■ УТАНАЕВ В. (1998). *Этническая культура хакасов*, Издательство Хакасского государственного университета им. Катанова, Абакан.

■ УТАНАЕВ В. (1999). *Хакасско-русский цсторико-этнографический словарь, Лаборатория этнографии НИЧ ХГУ, Абакан (=İstoriko-EtnogSl.)*.

ДЫРЕНКОВА Н.П. (1940), *Шорский фольклор*, Издательство академия наук СССР, Москва Ленинград.

МАЙНОГ АШЕВА В.Е. (1977). "Евдокия тыгдымаева как тапахчи и поэтесса-акын", *Вопросы хакасской фцлосци (Сборник научных трубое)*, Абакан.

МАЙНОГ АШЕВА В.Е. (1977). "Евдокия тыгдымаева как тапахчи и поэтесса-акын", *Вопросы хакасской фцлосци (Сборник научных трубое)*, Абакан.

СУРАЗАКОВ С. (1975). *Алтај фольклор*, Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозынын Туулу Алтайдагы бөлүгі, Горно-Алтайск.

УНГВИЦКАЯ М.А., МАЙНОГАШЕВА В. Е. (1972), *Хакасско наробное поетцеское теорчестео*, Хакасское отделение красноярского книжного издательства, Абакан.

ЧАНКОВ Д.Н. (подакцией) (1961), *Русско-хакасский сларь*, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва (= RusHksSl.)